

تحلیلی بر اسکان غیررسمی و تعیین ضریب تأثیر عامل‌ها با استفاده از مدل تحلیل مسیر؛ مورد شناسی: شاطر آباد کرمانشاه

عباسی ابراهیم‌زاده^۱
مصطفی صیدی^۲

چکیده

یکی از مسایل مبتلا به شهرهای بزرگ، اسکان غیررسمی است. کمبود زمین مناسب و ساخت و ساز با قیمت زیاد در کنار رشد سریع جمعیت و در نتیجه روند فزاینده تقاضا برای مسکن شهری موجب گردیده تا عملاً دسترسی اقشار کم درآمد و حتی متوسط، به بازار زمین و مسکن کاهش یافته و زمینه ساخت و سازهای نامناسب را در بخش غیررسمی شهری گسترش بخشد. محله شاطرآباد از جمله مناطقی از شهر کرمانشاه است که در معرض ساخت و سازهای بی‌ضابطه قرار گرفته و از بافت فضایی - کالبدی نامناسبی برخوردار است. ساخت و سازهای غیراصولی، تراکم بالا، بافت اجتماعی روستایی، محیط شهری نامطلوب و کمبود خدمات شهری از جمله مسایل مبتلا به این محله می‌باشند. در این مقاله متغیرهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی مؤثر در پدید آمدن اسکان غیررسمی در محله شاطرآباد و اثرات فضایی - مکانی آن بررسی شده است. یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که ده عامل به عنوان مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در پدید آمدن محله شاطرآباد نقش‌آفرین بوده؛ و با استفاده از تکنیک رگرسیون، ضریب تأثیرگذاری هر یک از این عوامل مشخص و با استفاده از مدل «تحلیل مسیر» چگونگی تأثیرگذاری این عوامل مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج به دست آمده از مدل تحلیل مسیر بیانگر آن است که در پدید آمدن محله

۱- دانشیار دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری - منطقه‌ای.

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه سیستان و بلوچستان.

شاطرآباد به ترتیب دو دسته عوامل قبل از مهاجرت‌های روستا - شهری از جمله؛ مالکیت اولیه، چگونگی مهاجرت، سال مهاجرت و شغل قبلی همچنین عوامل بعد از مهاجرت شامل؛ شغل فعلی، مسأله مالکیت، دلایل سکونت، پروانه ساخت و درآمد دارای بیشترین تأثیرگذاری می‌باشند. در مجموع با محاسبه ضریب تأثیر متغیرهای مختلف و مستقل تأثیرگذار و با تفکیک آنها از یکدیگر، مشخص گردید که عوامل قبل از مهاجرت روستاییان به شهر به میزان ۵۷/۵ درصد و عوامل بعد از مهاجرت به میزان ۴۲/۵ درصد در پدید آمدن محله شاطرآباد تأثیرگذار بوده‌اند. اینک چنانچه برنامه‌ریزان و سیاستگذاران درصدد حل مشکلات ناشی از اسکان غیررسمی در شهرها هستند، می‌بایست ریشه‌های آن را در عوامل تأثیرگذار قبل از مهاجرت و در روستاها جستجو نمایند و پس از حل این ریشه‌ها به حل مشکلات فعلی اسکان غیررسمی بپردازند

واژگان کلیدی: مهاجرت، اسکان غیررسمی، مدل تحلیل مسیر، شاطرآباد، کرمانشاه.

مقدمه

یکی از چالش‌های اساسی در مناطق کلان شهری، چالش جمعیتی است، در طول ۵۰ سال گذشته، جمعیت شهری جهان افزایشی در حدود ۶۰۰ درصد داشته، که این روند در دهه‌های آینده، با شتاب بیشتری نیز ادامه خواهد یافت؛ به طوری که پیش‌بینی می‌شود جمعیت شهری جهان در سال ۲۰۱۷ به ۴ میلیارد نفر و در سال ۲۰۳۰ به ۵ میلیارد نفر برسد (پاگ، ۱۳۸۳: ۴۹). در سال ۲۰۰۳ شهرهای بیش از ۱۰ میلیون نفر حدود، ۲۰ شهر بوده است که بر اساس پیش‌بینی‌ها در سال ۲۰۱۵ به ۲۲ شهر افزایش خواهد یافت (متوسلی، ۱۳۸۵: ۶۳). یکی از پیامدهای افزایش جمعیت در شهرها، اسکان غیررسمی است که در نتیجه شهرنشینی شتابان، و به تبع آن پیشی گرفتن نیازها از امکانات و ظرفیت‌های موجود در یک جامعه و ناتوانی بخش رسمی و مدیریت شهری در تأمین و تدارک نیاز سرپناه، مسکن و اسکان بخش عمده‌ای از فقرای شهری شکل گرفته است. این مسأله در جهان فراگیر بوده و خاص کشورهای مشخصی نمی‌باشد و نه تنها در کشورهای جنوب بلکه تا حدودی در کشورهای شمال هم می‌توان نمونه‌های متعدد اما متفاوت از هم را پیدا کرد (شکوئی، ۱۳۷۳: ۴۵۲)؛ لیکن این پدیده در کشورهای جنوب به صورت حادثتری مطرح است (مرکز

مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، ۱۳۷۳: ۵)، به طوری که بعضاً بین ۲۰ الی ۶۰ درصد ساکنان مناطق شهری کشورهای در حال توسعه را ساکنان غیررسمی تشکیل می‌دهد (اطهاری، ۱۳۷۴: ۵۹). در این خصوص نمونه‌های متنوع و متعددی را می‌توان در آمریکای لاتین، آفریقا و آسیا نام برد، مانند مکزیکوئیستی با ۴۶ درصد، آنکارا ۵۰ درصد، کازابلانکا ۷۰ درصد، آدیس‌آبابا ۹۰ درصد (هریسون، ۱۸۲: ۱۳۶۴). در کشور ما نیز توسعه شهری طی سی سال گذشته باعث گردیده که جمعیت شهرنشین بالغ بر دو برابر گردد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۲۱) و یکی از پیامدهای آن اسکان غیررسمی بوده که سریع‌تر از رشد شهرنشین گسترش یافته و برآورد می‌شود که یک پنجم جمعیت شهری کشور در این گونه سکونتگاه‌ها مستقر باشند (صرافی، ۱۳۸۱: ۵). شهر کرمانشاه در دهه پنجاه شمسی قطب اصلی مهاجرت‌های روستایی منطقه غرب کشور محسوب می‌شد. مهاجران کم درآمد در این دهه هسته برخی محله‌های حاشیه‌نشین شهر همچون شاطرآباد، تازه‌آباد، و جعفرآباد را پی ریختند. در طی جنگ تحمیلی به دلیل جابجایی ساکنان مناطق مرزی غرب کشور، بویژه مهاجرت از شهرستان‌های داخل استان (گیلانغرب، سرپل ذهاب، اسلام‌آباد غرب) رشد جمعیت شهری به بالاترین میزان خود طی دهه‌های اخیر رسید (۶/۸ درصد رشد سالانه طی دهه ۱۳۶۵-۱۳۵۵). عدم سرمایه‌گذاری‌های دولتی در توسعه زیرساخت‌های شهر کرمانشاه در خلال سال‌هایی که جنگ ادامه داشت و مهاجرت گسترده در این سال‌ها، موجب تنزل کیفیت خدمات و زیرساخت‌های شهر طی دهه شصت گردید. طی سالیان پس از خاتمه جنگ نیز استان کرمانشاه از سرمایه‌گذاری اقتصادی چشمگیری برای توسعه صنایع و خدمات پایه برخوردار نشد، به طوری که این روند در رده‌بندی شاخص‌های توسعه، در سال ۱۳۷۸ این استان را در رده سه استان آخر کشور قرار داد. در دهه ۱۳۸۵-۱۳۷۵ میزان اشتغال صنعتی در شهر کرمانشاه کمتر از نصف میانگین اشتغال صنعتی در مناطق شهری کشور، و میزان بیکاری جمعیت فعال آن، حدود ۲ برابر این میزان در دیگر شهرهای کشور بوده است. گستردگی گروه‌های تهیدست شهر، بیکاران، کارگران ساده و صاحبان مشاغل بی‌ثبات، اعم از بومی و مهاجر، و فقدان سیاست و برنامه حداقلی برای تأمین مسکن و اسکان گروه‌های

کم‌درآمد شهری، از عوامل عمده گسترش اسکان غیررسمی و شکل‌گیری محلات نابسامان و زیر سطح استاندارد در کرمانشاه طی سه دهه اخیر به‌شمار آمده است (خاتم، ۱۳۸۱: ۳۴).

شاطرآباد یکی از بزرگ‌ترین و پرتراکم‌ترین سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر کرمانشاه می‌باشد که در اثنای دهه ۱۳۴۰ همگام با اصلاحات ارضی شکل گرفت، توسعه بدون ضابطه و عدم نظارت فنی بر آن باعث پدیدار شدن محیطی مغایر با اصول اولیه برنامه‌ریزی شهری و شهرسازی در این محله گردیده است. این محله در شرق کرمانشاه، واقع شده است. در این مقاله به بررسی مهم‌ترین عوامل پدیدآورنده اسکان غیررسمی در محله شاطرآباد پرداخته شده و چگونگی تأثیرگذاری هر یک از عوامل مشخص شده تا با شناسایی و تحلیل این عوامل بتوان به پی‌جویی رهیافت‌های برون رفت از گسترش اسکان غیررسمی اقدام نموده و به برنامه‌ریزی و ساماندهی آن پرداخت.

مبانی نظری

اسکان غیررسمی پدیده‌ای است که بعد از انقلاب صنعتی همراه با توسعه شهرها در کشورهای پیشرفته و سپس در ممالک در حال توسعه از جمله ایران گسترش بیشتری یافته و در حال حاضر نیز ادامه دارد. در ارتباط با علت‌یابی و شناخت زمینه‌های اسکان غیررسمی، نظریه‌های متفاوتی ارائه شده است. این نظریه‌ها، اگر چه تا حد زیادی ناشی از وجوه مختلف اسکان غیررسمی است، لیکن تعلق خاطر صاحب‌نظران به دیدگاه‌ها و مکاتب فکری گوناگون، سهم مهمی در این امر دارد. در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت؛ مهم‌ترین عاملی که در رابطه با شکل‌گیری اسکان غیررسمی مدنظر اکثر صاحب‌نظران قرار گرفته، مهاجرت از محیط‌های کوچک شهری و روستایی و ایجاد اسکان غیررسمی در شهرها می‌باشد. در این پژوهش با تأکید بر دیدگاه‌های رابرت پارک^۱، پل میدوز^۲، ایورت استونکویست^۳، آندره گوندر فرانک^۴ و مانوئل کاستلز^۵ مهم‌ترین عامل مؤثر بر شکل‌گیری اسکان غیررسمی، یعنی

1- R.Park

2- P.Medius

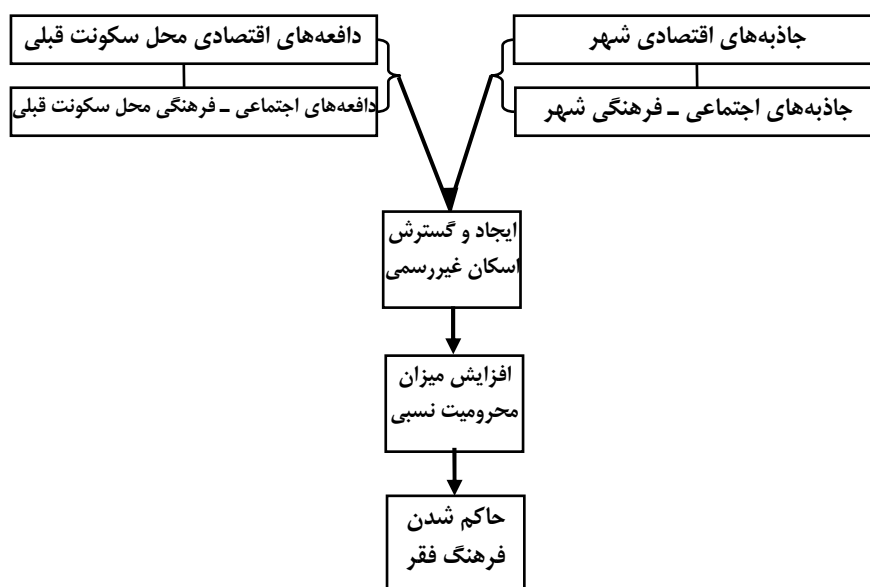
3- E.Svankvist

4- A.G.Frank

5- M.Casteless

مهاجرت، بررسی شده است. در ارتباط با مقوله مهاجرت نیز نظریه‌های متعدد در بخش مربوط به نظریه‌های مهاجرتی ارائه شده است. دیدگاه‌هایی که در این پژوهش در ارتباط با علل مهاجرت مدنظر ما می‌باشد؛ دیدگاه اورت اس. لی^۱ می‌باشد که به تئوری عوامل جاذبه و دافعه معروف است. به طوری که بر اساس این دیدگاه، دافعه‌های روستایی و جاذبه‌های شهری نقش مؤثری در ارتباط با چگونگی مهاجرت‌های روستایی به شهرها و میزان آن دارند. در قسمت مربوط به پیامدهای اجتماعی اسکان غیررسمی، با تأکید عمده بر دیدگاه تدا رابرت گر^۲، است که به محرومیت نسبی می‌پردازد. براساس دیدگاه‌های صاحب‌نظران در ارتباط با عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اسکان غیررسمی و پیامدهای اجتماعی آن به ارائه مدل نظری تحقیق در ذیل پرداخته شده است.

شکل (۱) مدل نظری تحقیق

مأخذ: (ربانی و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۰۰)

1- U.S.Lee

2- T.R.Gere

حاشیه‌نشینان (با تاکید در کشورهای جنوب و از جمله ایران) اکثراً افراد مهاجر روستایی و عشایر هستند که اغلب فاقد مهارت لازم شهری و بعضاً غیرماهرند. این افراد اغلب به علت عوامل رانش زادگاه خود و کمتر به دلیل عوامل جاذب شهری، زادگاه خود را ترک کرده و به شهرها روی می‌آورند. آنها به دلیل عدم تطبیق با فرهنگ و محیط شهر و بر اثر عوامل پسران شهری، جذب محیط‌های شهری نمی‌شوند. و به تدریج با طبقات محروم شهر در آمیخته و در کانون‌هایی به هم پیوسته یا جدا از یکدیگر در بخش‌های نامرغوب شهر سکنی می‌گزینند، به صورتی که محل سکونت و نوع مسکن آنها با محل سکونت متعارف شهری آشکارا مغایرت دارد و مالکیت آن غالباً غصبی است. اگرچه، محلات حاشیه نشین در داخل یا حاشیه شهر قرار دارند، لیکن از لحاظ اجتماعی - اقتصادی، این گروه اکثراً جذب نظام اجتماعی - اقتصادی شهر نشده‌اند و به لحاظ فرهنگی و سیاسی نیز در انزوا هستند (هیراسکار، ۱۳۷۶: ۱۰۸). به عبارتی منظور از حاشیه‌نشینان کسانی هستند که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند ولی جذب اقتصادی نشده‌اند (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹: ۲۰) و خود شیوه جدیدی از زندگی را به وجود آورده‌اند که نسبت به سه شیوه رایج زندگی یعنی شهری، روستایی و ایلاتی متفاوت بوده و با ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی مخصوص به خود بافت فیزیکی معینی را به وجود می‌آورد (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۷۰: ۶۴). گرچه ریشه اصلی حاشیه‌نشینی را باید در عواملی که موجب مهاجرت افراد از روستا به شهر می‌شود جستجو کرد، ولی تمام حاشیه‌نشینان از مهاجران تشکیل نشده‌اند، بلکه بخشی از آنان افرادی هستند که از ساکنان همیشگی شهر بوده‌اند ولی به علت فقر اقتصادی در واحدهای مسکونی غیراستاندارد زندگی می‌کنند و جزو حاشیه‌نشینان محسوب می‌شوند (عابدین درکوش، ۱۳۷۲: ۱۲۱). هر چند که حاشیه‌نشینی در بدو پیدایش در حواشی شهرها اتفاق افتاده است. اما امروزه در مناطق مرکزی شهرها نیز گسترش دارد. از این‌رو بعد مکانی آن تقریباً منتفی می‌باشد (صیدی، ۱۳۸۷: ۲۵).

اسکان غیررسمی به مثابه پدیده‌ای پیچیده بر بستری از تعاملات ناشی از تأثیر و تأثرات مؤلفه‌های متعدد بروز می‌کند که بعضاً تشخیص تقدم و تأخر آنها نسبت به یکدیگر دشوار است و ما در دریافت و شناخت راه‌حل‌های مناسب برای برون رفت از این وضعیت با خطا

مواجه می‌شویم (امکچی، ۱۳۸۱: ۵). پارک با اشاره به برخورد های فرهنگی و نژادی ناشی از مهاجرت‌های روستایی، این پدیده را یکی از علل تحقق اسکان غیررسمی قلمداد می‌کند. به زعم او یکی از عواقب روانی - اجتماعی مهاجرت آن است که فرد مهاجر (گرچه هم‌نژاد مردم جامعه میزبان باشد) در موقعیت جدید، خود را میان توقعات و ارزش‌های دو نظام فرهنگی موجود، پیوسته در تقلا و مبارزه می‌بیند و این شرط مبهم و گیج‌کننده موجب نوعی «ثبوت شخصیت» در او می‌شود، که خود معرف و وجه تمیز انسان حاشیه‌ای است (Park, 1928: 881). به طور کلی اسکان غیررسمی بر اثر رشد شهرها حاصل می‌آید. به این صورت که در مراحل اولیه رشد، مرکز شهرها محل سکونت افراد متمول و طبقه بالاست ولی کم‌کم با گسترش مناطق تجاری و صنعتی در این محل، آنهایی که وضع بهتری دارند از مرکز شهر به سمت خارج حرکت کرده و دور از مرکز شهر زندگی می‌کنند. کارگران و گروه‌های فقیر و کم درآمد به این منطقه مرکزی می‌آیند و ساکن آن می‌شوند. از آنجا که مالکان اجاره کمی جهت تعمیر و نگهداری ساختمان دریافت می‌کنند، این مناطق شلوغ و خراب شده و به زاغه‌ها تبدیل می‌شود (Clinard, 1966: 18). ما نیز در این پژوهش بر این باوریم که اسکان غیررسمی معلول عوامل گوناگونی است که در وهله اول به توزیع ناعادلانه و نامتوازن منابع ثروت و درآمد بین مناطق شهری و روستایی برمی‌گردد و این خود باعث افزایش میزان فقر و گسترش بیکاری در محیط‌های روستایی می‌شود. در نتیجه این دافعه‌ها، مهاجرت‌های روستاییان به شهرها شدت می‌گیرد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۴۶). معمولاً در اثر مهاجرت‌های گسترده و بی‌رویه به شهرها، شهرها از نظر توسعه حالت ناهمگون پیدا می‌کنند. البته لازم به توضیح است عوامل طبیعی همچون خشکسالی و غیره و حوادث سیاسی، اجتماعی همچون جنگ هشت ساله ایران و عراق نیز در روند افزایش مهاجرت به شهرها و توسعه ناهمگون آن به خصوص در کرمانشاه تأثیر زیادی داشته‌اند. لذا مجموعه این عوامل باعث می‌گردد که توانمندی‌های شهری قادر به پاسخگویی به نیازهای مهاجران نباشند و در کنار این عوامل باندهای نامشروع قدرت و ثروت و سوداگران زمین باز، جهت جذب مهاجران شکل می‌گیرند و چون در ساخت و سازها، نظارتی وجود ندارد روز به روز فعالیت این عده گسترده‌تر می‌شود. در نتیجه این عوامل مهاجران تازه وارد نمی‌توانند در

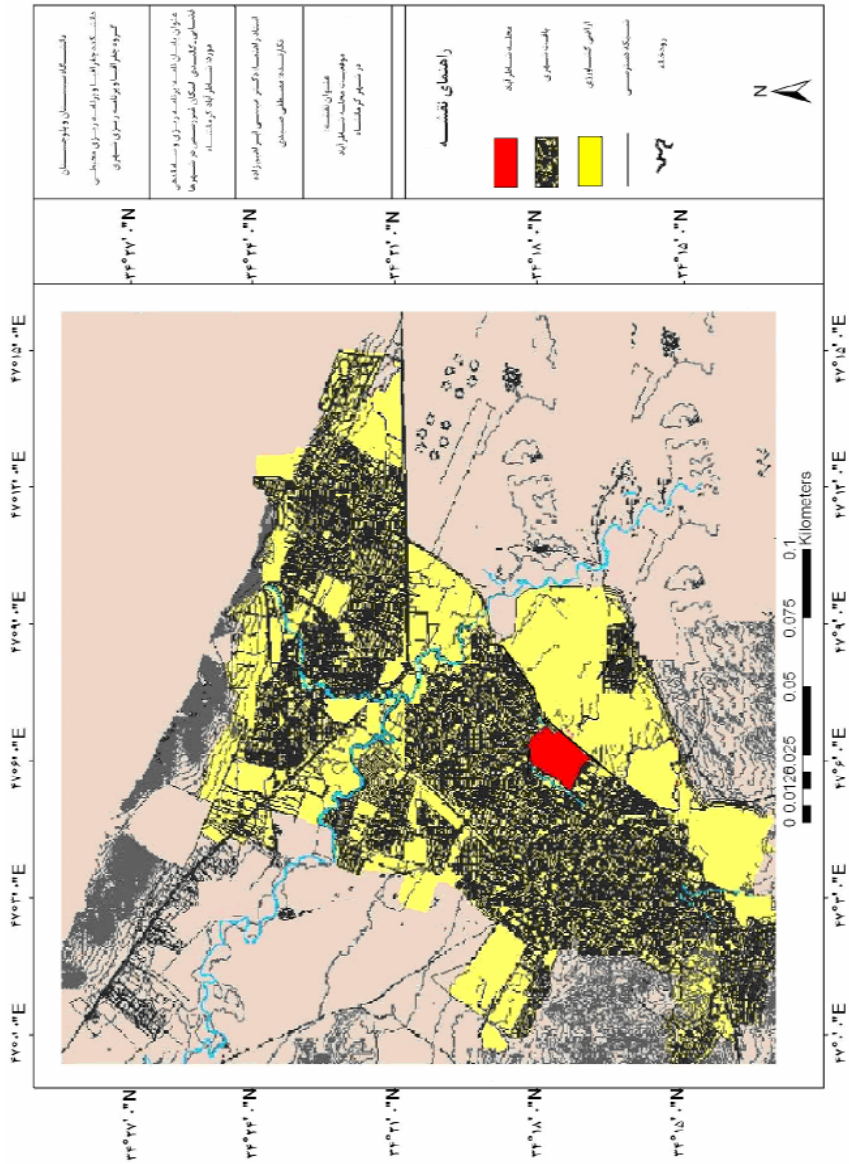
نظام اجتماعی - اقتصادی شهر جذب شوند و این خود باعث می‌شود که آنها نتوانند فضای مناسبی جهت سکونت خود در جاهای متعارف شهری به دست آورند. در نتیجه آنها به نقاط حاشیه‌ای رانده می‌شوند و این باعث می‌شود که روزه‌روز بر ابعاد و وسعت مناطق حاشیه‌نشین افزوده شود.

مواد و روش‌ها

این پژوهش از نظر هدف از نوع کاربردی - توسعه‌ای و از لحاظ روش انجام تحقیق، توصیفی - تحلیل بوده و با استفاده از مطالعات اسنادی و میدانی انجام شده است. در این راستا شاخص‌هایی که در ایجاد و شکل‌گیری اسکان غیررسمی در شاطراباد دخیل بوده‌اند شناسایی و جهت رسیدن به هدف پژوهش بکار گرفته شده است. ویژگی‌های مهاجرین روستایی (مهاجر بودن یا نبودن ساکنان)، سال مهاجرت، دلایل مهاجرت، دلایل سکونت، شغل قبلی (قبل از مهاجرت)، شغل فعلی، درآمد، پروانه ساخت، اسناد مالکیت و مالکیت اولیه (مالکیت در مبدأ)، در این راستا به عنوان متغیر مستقل شناسایی شده‌اند، و تأثیرشان بر اسکان غیررسمی به عنوان متغیر وابسته در شاطراباد مورد تحلیل قرار گرفته است. فرضیه اساسی تحقیق این بوده که عوامل قبل از مهاجرت ساکنان غیررسمی در محله شاطراباد کرمانشاه نسبت به عوامل پس از مهاجرت در شکل‌گیری اسکان غیررسمی در این محله تأثیرگذارتر بوده‌اند. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران^۱ محاسبه شد و ۱۰۰ خانوار با ضریب اطمینان ۹۵٪ مورد بررسی قرار گرفتند. در این مقاله جامعه آماری (N) ۱۴۰۰۰ خانوار، نسبت توزیع صفت یا ضریب اطمینان (P) ۹۵٪ و افراد فاقد آن صفت (q) ۵٪ و تفاضل نسبت واقعی صفت با تخمین محقق (d²) ۰،۰۰۲۵^۲ و بالاخره اندازه متغیر در توزیع نرمال (t²) ۲،۸۱^۲ بوده است. تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های آماری، تکنیک رگرسیون و مدل تحلیل مسیر در محیط SPSS انجام شده است.

سابقه اسکان غیررسمی در کرمانشاه

شهر کرمانشاه در میان رشته کوه‌های موازی زاگرس و در دشتی رسوبی و میانکوهی و برکنار رود قره سو قرار گرفته است. این دشت با توجه به دارا بودن مرکزیت برای دشت‌های حاصلخیز اطراف و موقعیت ارتباطی مناسب، زمینه‌های تجمع مازاد محصول و در نتیجه، رشد و بالندگی شهر کرمانشاه در دوران مختلف را مهیا کرده است (ایراندوست، ۱۳۸۵: ۲۰۸). جمعیت شهر کرمانشاه در اولین سرشماری رسمی کشور (آبان ماه ۱۳۳۵) حدود ۱۲۵۴۳۹ نفر بوده است که با متوسط رشد ۴/۲۵ به ۷۹۴۸۶۳ نفر در آبان ماه ۱۳۸۵ رسیده است. بیشترین رشد جمعیت شهر کرمانشاه (۶/۷۹) مربوط به دهه ۶۵-۱۳۵۵ بوده است که علاوه بر رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت‌های روستایی، از مؤلفه جنگ و مهاجرت‌های جنگی بیشترین تأثیر را پذیرفت. به طوری که هیچ اطلاعات و سندی در مورد وجود سکونتگاه‌های فقیرنشین در سطح شهر کرمانشاه تا پیش از دهه ۱۳۴۰ وجود ندارد و تقریباً هم چون بیشتر شهرهای ایران، در این شهر نیز تشکیل یک محله بر مبنای ویژگی‌های اقتصادی و بر محور فقر وجود نداشته که این امر به دلیل نبود شکاف طبقاتی چشمگیر در مکان‌گزینی مسکن خانوار بوده است. در دهه‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ به دلایل مختلفی روند مهاجرت‌های روستا-شهری در سطح استان بسیار تشدید شد که با توجه به ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی مهاجران، روند تشکیل سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر کرمانشاه به نحو فزاینده‌ای تشدید شد (ایراندوست، ۱۳۸۵: ۲۰۹). آخرین بررسی‌ها نشان می‌دهد که نزدیک به ۴۰ درصد از جمعیت شهر کرمانشاه در سکونتگاه‌های غیررسمی ساکن‌اند و به نوعی با مشکل بدمسکنی دست به گریبان‌اند (مهندسین مشاور تدبیرشهر، ۱۳۸۲: ۵۸). این سکونتگاه‌ها عمدتاً شامل روستاهای ادغام شده در شهر و سکونتگاه‌های غیررسمی شکل گرفته در چند دهه اخیر در این شهر می‌باشند.

نقشه (۱) موقعیت شاطراآباد در شهر کرمانشاه

مأخذ: نقشه پایه سازمان مسکن و شهر سازی استان کرمانشاه، سال ۱۳۸۷

جدول (۱) متوسط رشد سالانه (به درصد) جمعیت شهر کرمانشاه (۸۵-۱۳۳۵)

جمعیت	-۴۵ ۱۳۳۵	-۵۵ ۱۳۴۵	۱۳۵۵-۶۵	-۷۵ ۱۳۶۵	-۱۳۸۵ ۱۳۷۵	-۱۳۸۵ ۱۳۳۵
شهر کرمانشاه	۴/۱۳	۴/۴۶	۶/۷۹	۲/۱۴	۱/۳۸	۳/۷۶
شهری کشور	۵/۱	۴/۹	۵/۴۱	۳/۲۱	۲/۷۴	۴/۲۵

مأخذ: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۳۵-۱۳۸۵

یافته‌ها و بحث

به منظور تحلیل عوامل مؤثر بر اسکان غیررسمی در محله شاطرآباد کرمانشاه با استفاده مدل تحلیل مسیر این عوامل مشخص و میزان تأثیرگذاری هر یک از آنها تعیین شده است. ابتدا جهت اعتبار سنجی مدل تحلیلی تحقیق ضریب خطای مدل بررسی شده است. با توجه به اینکه در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی معمولاً شناسایی کلیه عوامل تأثیرگذار بر متغیر وابسته امکان‌پذیر نمی‌باشد؛ بنابراین متغیرهای تحلیل مسیر همواره می‌تواند تنها بخشی از واریانس متغیر وابسته را تبیین کنند؛ به همین دلیل در تحلیل مسیر آنچه که به عنوان اثر یا عوامل ناشناخته باقی می‌ماند به وسیله "e" که به «کمیت خطا» معروف است نشان داده می‌شود (کلانتری، ۱۳۸۵: ۲۴۲). در این تحقیق برای دستیابی به این موضوع که مدل علی ارائه شده در دیاگرام تحلیل مسیر چه میزان از واریانس متغیر وابسته را تبیین می‌کند، باید از ضریب تعیین (R^2) کمک گرفت. R^2 بدست آمده به روش Enter برای کلیه متغیرها در این پژوهش پس از محاسبه در جدول ذیل ارائه شده است.

جدول (۲) میزان ضریب خطای متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

R	R^2	ضریب تعیین استاندارد شده	میزان خطا
۰/۹۹۹	۰/۹۸۱	۰/۹۷۸	۰/۰۱۹

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

همانطوری که در جدول فوق مشاهده می‌شود، مقدار ضریب تعیین برابر با ۰/۹۸۱ می‌باشد، یعنی ۹۸/۱ درصد از مجموعه تغییرات وابسته، توسط مدل تحلیلی فوق تعیین می‌شود. اینک از طریق R^2 می‌توان ضریب خطا یا مقدار e را نیز محاسبه کرد.

$$R^2=1 - e^2 \quad e^2 - 1 = 0.981 \quad 1 - 0.981 = e^2 = 0.019$$

بنابراین مدل علی به دست آمده، ضریب خطا تنها ۱/۹ می‌باشد. به عبارت دیگر این مدل فقط یک و نیم درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین نمی‌کند، لذا این معادله در حد عالی می‌باشد. اینک پس از آن که اعتبار مدل به اثبات رسید، با استفاده از تکنیک رگرسیون و از طریق روش Stepwise مهم‌ترین عواملی که در پدید آمدن محله شاطراآباد تأثیر داشته‌اند وارد مدل تحلیل مسیر شده که این عوامل عبارتند از: مهاجرت (نسبت مهاجر بودن یا نبودن ساکنان محله)، سال مهاجرت، دلایل مهاجرت، دلایل سکونت، شغل قبلی (قبل از مهاجرت)، شغل فعلی، درآمد، پروانه ساخت، اسناد مالکیت و مالکیت اولیه (مالکیت در مبدأ)، این عوامل به عنوان متغیر مستقل و اسکان غیررسمی در محله شاطراآباد به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است. در مرحله بعد برای تعیین میزان اثر مستقیم هر یک از عوامل فوق، از روش رگرسیون به شیوه Enter در مدل تحلیل مسیر، ضرایب β های هر یک از این متغیرها مشخص و با استفاده از نمودار ترسیمی چگونگی اثرگذاری مستقیم و غیرمستقیم عوامل در پدید آمدن محله شاطراآباد نشان داده شده است. در نهایت با توجه به مسیر هر یک از متغیرها، ضرایب بتای (β) آنها در هم ضرب و مقدار تأثیرگذاری هر یک از مسیرها مشخص شده است.

جدول (۳) ضریب β های متغیرهای مستقل (مؤلفه‌ها) بر متغیر وابسته (اسکان غیررسمی در شاطراآباد)

مؤلفه‌ها	مقدار β	مؤلفه‌ها	مقدار β
مالکیت اولیه	۰/۱۹۶	نسبت مهاجر بودن یا نبودن	۰/۱۶۲
شغل فعلی	۰/۱۸۵	دلیل مهاجرت	۰/۱۵۹
درآمد	۰/۱۷۵	اسناد مالکیت	۰/۱۴۲
سال مهاجرت	۰/۱۷۰	دلایل سکونت	۰/۱۳۸
شغل قبلی	۰/۱۶۵	پروانه ساخت	۰/۱۰۲

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

در ادامه بر اساس یافته‌های تحقیق، نمودار ترسیمی ضرایب متغیرهای مستقل با توجه به مسیرهای مختلف که متأثر از عوامل قبل و بعد از مهاجرت از روستا به شهر بوده با محاسبه میزان تأثیر و تأثر هر یک از آنها بر متغیر وابسته (اسکان غیررسمی در محله

شاطرآباد) رسم گردیده است. اینک پس از بدست آمدن ضرایب بتا (β)، می‌توان تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته را محاسبه کرد. از آنجا که در دیاگرام تحلیل مسیر از ضرایب بتا β استفاده می‌شود و این ضرایب نیز به صورت استاندارد شده می‌باشند، بنابراین می‌توان اثرات متغیرهای مختلف را بر همدیگر مقایسه کرد و مؤثرترین آنها را تعیین نمود. در واقع هر متغیری دارای دو اثر مستقیم و غیرمستقیم می‌باشد که از مجموع آنها اثر کلی متغیر به دست می‌آید. برای محاسبه اثرات غیرمستقیم، ضرایب بتای β هر مسیر تا رسیدن به متغیر وابسته را در هم ضرب می‌کنیم. از آنجا که هر متغیری ممکن است از طریق مسیرهای متعدد بر متغیر وابسته تأثیر بگذارد، بنابراین برای محاسبه کل اثرات غیرمستقیم یک متغیر بر متغیر دیگر، اثرات مسیرهای غیرمستقیم آن دو متغیر را نیز با همدیگر جمع می‌کنیم. برای به دست آوردن اثرات علی کل، باید اثرات مستقیم و غیرمستقیم با همدیگر جمع شوند. اینک محاسبات انجام شده در خصوص تأثیر مستقیم و غیرمستقیم هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته جداول ۴ تا ۱۳ آورده شده است.

جدول (۴) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم مالکیت اولیه (X1) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان اثر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_1 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۹۶
اثر غیرمستقیم	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/681) \times (0/175) = 0/05$
	$X_1 \rightarrow X_6 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/588) \times (0/187) \times (0/175) = 0/05$
	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_3 \rightarrow X_{11}$	$(0/1806) \times (0/588) \times (0/681)$
	$X_1 \rightarrow X_6 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/588) \times (0/1890) \times (0/170) = 0/08$
	$X_1 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/1806) \times (0/1864) \times (0/175) = 0/12$
	$X_1 \rightarrow X_4 \rightarrow X_{11}$	$(0/474) \times (0/681) \times (0/175) = 0/05$
	$X_1 \rightarrow X_6 \rightarrow X_{11}$	$(0/606) \times (0/162) = 0/09$
	$X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_{11}$	$(0/1806) \times (0/1185) = 0/14$
	$x_1 \rightarrow x_8 \rightarrow x_{11}$	$(0/588) \times (0/159) = 0/09$
کل اثرات غیر مستقیم		۰/۷۳
مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم		۰/۹۲۶

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۵) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم دلایل مهاجرت (X2) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_2 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۵۹
اثر غیر مستقیم	$X_2 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/1807) \times (0/681) \times (0/175) = 0/09$
	$X_2 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{11}$	$(0/1807) \times (0/138) = 0/11$
	$X_2 \rightarrow X_3 \rightarrow X_{11}$	$(0/1890) \times (0/170) = 0/15$
کل اثرات غیر مستقیم		۰/۳۵
مجموع اثرات مستقیم و غیرمستقیم		۰/۵۰۹

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۶) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم شغل فعلی (X6) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_6 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۸۵
اثر غیر مستقیم	$X_6 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/588) \times (0/681) \times (0/175) = 0/07$
	$X_6 \rightarrow X_8 \rightarrow X_{11}$	$(0/588) \times (0/138) = 0/08$
	$X_6 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(0/864) \times (0/175) = 0/15$
کل اثرات غیر مستقیم		۰/۳
مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم		۰/۴۸۵

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۷) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم شغل قبلی (X5) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_5 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۶۵
اثر غیر مستقیم	$X_5 \rightarrow X_7 \rightarrow X_9 \rightarrow X_{11}$	$(0/619) \times (0/653) \times (0/102) = 0/04$
	$X_5 \rightarrow X_7 \rightarrow X_{11}$	$(0/619) \times (0/142) = 0/08$
کل اثرات غیر مستقیم		۰/۱۲
مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم		۰/۲۸۵

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۸) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم مدرک مالکیت (X7) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_7 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۴۲
اثر غیر مستقیم	$X_7 \rightarrow X_9 \rightarrow X_{11}$	$(۰/۶۵۳) \times (۰/۱۰۲) = ۰/۰۶$
مجموع اثرات مستقیم و غیرمستقیم		۰/۲۰۲

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۹) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم دلایل سکونت (X8) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_8 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۳۸
اثر غیر مستقیم	$X_8 \rightarrow X_{10} \rightarrow X_{11}$	$(۰/۶۸۱) \times (۰/۱۷۵) = ۰/۱۱$
مجموع اثرات مستقیم و غیر مستقیم		۰/۲۴۸

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۱۰) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم سال مهاجرت (X3) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_3 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۷۰

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۱۱) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم مهاجرت بودن یا نبودن (X4) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_4 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۶۲

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۱۲) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم پروانه ساخت (X9) بر محله شاطرآباد (X11)

نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_9 \rightarrow X_{11}$	۰/۱۰۲

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۱۳) محاسبه اثرات مستقیم و غیرمستقیم درآمد (X10) بر محله شاطرآباد (X11)

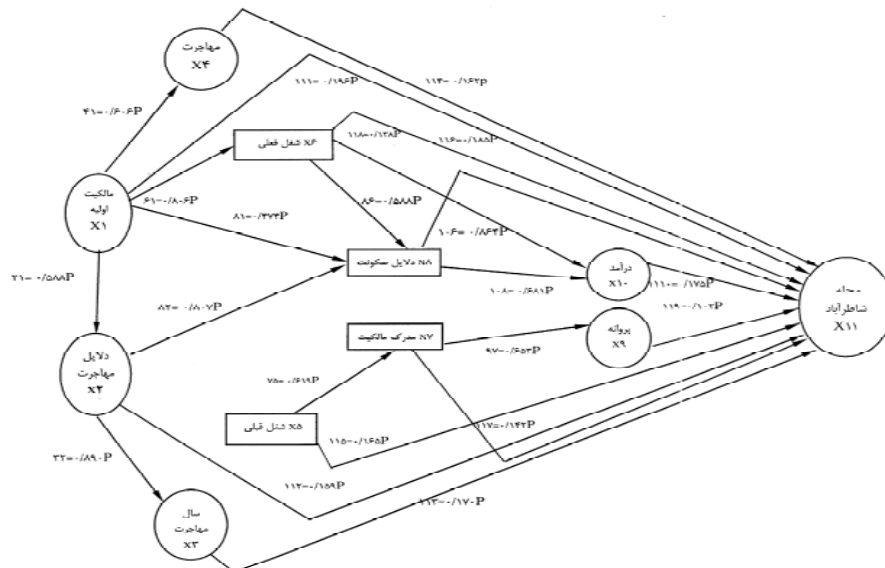
نوع اثر	مسیر	میزان تأثیر بر اساس ضرایب β
اثر مستقیم	$X_{10} \rightarrow X_{11}$	۰/۱۷۵

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

جدول (۱۴) مجموع تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته (اسکان غیررسمی در محله شاطراباد)

رتبه تأثیر	درصد مجموع تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر متغیر	مجموع تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم هر متغیر	اثرات مستقیم	اثرات غیر مستقیم	متغیر مستقل
۱	۲۸/۳	۰/۹۲۶	۰/۱۹۶	۰/۷۳	(X1) مالکیت اولیه
۲	۱۵/۵	۰/۵۰۹	۰/۱۵۹	۰/۳۵	(X2) دلایل مهاجرت
۸	۵/۳	۰/۱۷۰	۰/۱۷۰	-	(X3) سال مهاجرت
۹	۴/۹	۰/۱۶۲	۰/۱۶۲	-	(X4) مهاجرت
۴	۸/۸	۰/۲۸۵	۰/۱۶۵	۰/۱۲	(X5) شغل قبلی
۳	۱۴/۹	۰/۴۸۵	۰/۱۸۵	۰/۳	(X6) شغل فعلی
۶	۶/۱	۰/۲۰۲	۰/۱۴۲	۰/۰۶	(X7) اسناد مالکیت
۵	۷/۵	۰/۲۴۸	۰/۱۳۸	۰/۱۱	(X8) دلایل سکونت
۱۰	۳/۳	۰/۱۰۲	۰/۱۰۲	-	(X9) پروانه ساخت
۷	۵/۳	۰/۱۷۵	۰/۱۷۵	-	(X10) درآمد

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

شکل (۲) (نمودار تریبومی ضریب متغیرهای مستقل (مؤلفه‌ها) بر متغیر وابسته (شاطراباد) مأخذ (صیدی، ۱۳۸۷: ۱۶۸)

آنچه از نمودار و جدول فوق استنباط می‌شود، آن است که تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرهایی چون؛ مالکیت اولیه، دلایل مهاجرت، شغل فعلی، شغل قبلی، و دلایل سکونت به ترتیب در اولویت اول تا پنجم قرار داشته و سایر متغیرها چنان که در جدول آمده در اولویت‌های بعدی قرار داشته‌اند. برای فهم بهتر عوامل تأثیرگذار در به وجود آمدن محله شاطرآباد این عوامل به دو دسته عوامل قبل از مهاجرت و بعد از مهاجرت تقسیم شده است که عواملی از قبیل: مالکیت اولیه، دلایل مهاجرت، مهاجر بودن یا نبودن و شغل قبلی، به عنوان عوامل قبل از مهاجرت روستا- شهری و عواملی چون؛ شغل فعلی، اسناد مالکیت، دلایل سکونت، پروانه ساخت و درآمد به عنوان عوامل بعد از مهاجرت تفکیک شده است. منظور از عوامل قبل از مهاجرت عواملی که باعث مهاجرت افراد از روستا به شهر کرمانشاه شده است (عوامل رانش) که این عوامل در مجموع ۵۷/۵ درصد به صورت مستقیم و غیرمستقیم در پدید آمدن محله شاطرآباد نقش داشته‌اند و منظور از عوامل بعد از مهاجرت عواملی است که باعث شده تا مهاجران روستایی و افرادی که از دیگر نقاط شهر و شهرستان‌ها استان کرمانشاه و دیگر شهرهای کشور به اسکان در شاطرآباد روی بیاورند (عوامل جاذب) می‌باشد این عوامل در مجموع ۴۲/۵ درصد به صورت مستقیم و غیرمستقیم در پدید آمدن محله شاطرآباد نقش داشته‌اند (جدول ۱۵). بنابراین فرضیه اساسی تحقیق بدین وسیله تأیید می‌گردد که عوامل قبل از مهاجرت روستاییان به شهر نقش برجسته‌تری در شکل‌گیری اسکان غیررسمی در محله شاطرآباد کرمانشاه، به نسبت عوامل بعدی داشته‌اند.

جدول (۱۵) درصد عوامل موثر در به وجود آمدن محله شاطرآباد قبل و بعد از مهاجرت‌های روستایی به شهر

عوامل قبل از مهاجرت	درصد هر یک از عوامل	عوامل بعد از مهاجرت	درصد هر یک از عوامل
(X1) مالکیت اولیه	۲۸/۳	(X3) سال مهاجرت	۵/۳
(X2) دلایل مهاجرت	۱۵/۵	(X6) شغل فعلی	۱۴/۹
(X4) مهاجرت	۴/۹	(X7) اسناد مالکیت	۶/۱
(X5) شغل قبلی	۸/۸	(X8) دلایل سکونت	۷/۵
		(X9) پروانه ساخت	۳/۳
		(X10) درآمد	۵/۳
مجموع تأثیرات	۵۷/۵		۴۲/۵

مأخذ: محاسبات بر اساس یافته‌های حاصل از مطالعات میدانی نگارندگان، تابستان ۱۳۸۷

اینک با توجه به تأثیرات عوامل قبل و بعد از مهاجرت روستاییان به شهر، به عنوان متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته اسکان غیررسمی در محله شاطرآباد کرمانشاه، بر اساس جدول فوق، متوجه می‌شویم که از پنج اولویت اول مؤثر در این ارتباط، سه عامل یا ۶۰ درصد عوامل، متأثر از عناصر تأثیرگذار قبل از مهاجرت و یا در واقع عوامل رانش در نواحی روستایی بوده و تنها ۴۰ درصد آن متأثر از عوامل پس از مهاجرت بوده است.

نتیجه‌گیری

شهر کرمانشاه یکی از شهرهای است که با پدیده رشد سریع جمعیت و پیدایش انواع سکونتگاه‌های غیررسمی، حاشیه نشین‌ها و زاغه‌ها مواجه گردیده است. شاطرآباد یکی از مهم‌ترین این سکونتگاه‌های غیررسمی می‌باشد، که در قسمت شرقی شهر واقع شده و وضعیت نابسامان و شکاف عمیق بین سطح زندگی در این محله با بافت اصلی شهر، از ویژگی‌های آن می‌باشد. عواملی از قبیل مهاجرت از نقاط فقیر روستایی، مهاجرت آوارگان جنگ تحمیلی، فقر ساکنان و همچنین عدم توجه مدیریتی در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و شهری در سطوح مختلف ملی، منطقه‌ای و محلی این مسأله را تشدید کرده است. بر اساس نتایج به دست آمده از این پژوهش با بهره‌گیری از مدل تحلیل مسیر، بیانگر آن است که عواملی همچون؛ مالکیت اولیه، مسائل مهاجرت، شغل قبلی مهاجران، که به عنوان عوامل قبل از مهاجرت روستاییان به شهر با ۵۷/۵ درصد در پدید آمدن محله شاطرآباد نقش عمده‌ای داشته‌اند. در بین این عوامل مالکیت اولیه، مسائل مهاجرت و شغل قبلی ساکنان به ترتیب با ۲۸/۳، ۱۵/۵ و ۱۴/۹ درصد بیشترین تأثیر را داشته‌اند. از آنجا که بیشتر ساکنان شاطرآباد مهاجران روستایی هستند می‌توان نتیجه گرفت که نداشتن زمین کشاورزی در مبدأ (روستا) مهم‌ترین عاملی بوده که باعث مهاجرت روستاییان به شهر کرمانشاه و محله شاطرآباد شده است. عوامل بعد از مهاجرت که شامل مدت مهاجرت، شغل فعلی، اسناد مالکیت، دلایل سکونت، پروانه ساخت و درآمد می‌باشند با ۴۲/۵ درصد در پدید آمدن اسکان غیررسمی محله شاطرآباد نقش داشته‌اند، با توجه به این عوامل می‌توان نتیجه گرفت که ساخت و سازهای آسان و بدون ضابطه، ارزانی زمین و مسکن، عدم توان مالی مناسب جهت خرید و یا احداث واحد مسکونی در دیگر نقاط شهر کرمانشاه، نداشتن شغل

رسمی ساکنان و پایین بودن میزان اجاره‌بها در محله شاطرآباد، از مهم‌ترین عواملی هستند که باعث روی آوردن خانوارهای روستایی بعد از مهاجرت به شهر، به این محله شده است. اینک باید گفت عوامل مؤثر در به وجود آمدن محله شاطرآباد، هم از عوامل رانش در مبدأ مهاجرت (عمدتاً روستا) و هم عوامل جاذب شهر و بخصوص محله شاطرآباد تأثیر پذیرفته است. جالب آن که نقش عوامل رانش روستایی بیشتر از عوامل جاذب شهری بوده است. این مهم بیانگر آن است که چنانچه برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران در صدد مهار گسترش اسکان غیررسمی در شهرها هستند، می‌بایست ریشه‌های آن را در عوامل رانش جمعیت روستایی جستجو نموده و بخش اعظم برنامه‌ریزی‌ها را در روستا و توسعه عوامل تولید روستایی به منظور نگهداشت جمعیت در مبدأ (روستا)، متمرکز نمایند، تا ضمن گسترش توسعه روستایی، از نابسامانی‌ها و اسکان غیررسمی شهری نیز به نسبت زیادتری کاسته شود. در عین حال می‌بایست مدیران شهری با نظارت و برنامه‌ریزی مناسب به ساماندهی اسکان غیررسمی در شهرها همت گمارند.

منابع

- ۱- ابراهیم‌زاده، عیسی (۱۳۸۰)، «مهاجرت‌های روستایی و علل و پیامدهای آن، نمونه: استان سیستان و بلوچستان»، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، شماره پیاپی ۶۰، بهار ۱۳۸۰، مشهد.
- ۲- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ بریمانی، فرامرز؛ نصیری، یوسف (۱۳۸۳)، «حاشیه‌نشینی، ناهنجاری‌های شهری و راهکارهای تعدیل آن»، *موردشناسی: کریم‌آباد زاهدان، مجله جغرافیا و توسعه*، سال دوم، شماره پیاپی ۳، انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان.
- ۳- ایراندوست، کیومرث (۱۳۸۶)، «یاس و امید در سکونتگاه‌های غیررسمی»، *نمونه موردی شهر کرمانشاه، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال هفتم، شماره ۲۶.
- ۴- اطهری، کمال (۱۳۷۴)، «حاشیه‌نشینی در ایران، علل و راه‌حل‌ها»، *مجموعه مقالات دومین سمینار سیاست‌های توسعه مسکن در ایران*، جلد اول.
- ۵- امکچی، حمیده (۱۳۸۱)، «بزارهای حقوقی و قانونی مؤثر بر برون‌فکنی جمعیت و بروز حاشیه‌نشینی در برنامه‌های پنجساله توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور»، *فصلنامه عمران و بهسازی شهری*، هفت‌شهر، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی هفت‌شهر، شماره نهم و دهم.
- ۶- برآبادی، محمود (۱۳۸۱)، «حاشیه‌نشینی پدیده‌ای به قدمت شهرنشینی»، *ماهنامه شهرداری‌ها*، سال چهارم، شماره ۴۵.
- ۷- پاگ، سدریک (۱۳۸۳)، «شهرهای پایدار در کشورهای در حال توسعه»، ترجمه ناصر محرم‌نژاد، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، تهران.
- ۸- حسین‌زاده‌دلیر، کریم (۱۳۷۰)، «حاشیه‌نشینی در جستجوی معنی و مفهوم»، *مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، سال پنجم، شماره ۹ و ۸.
- ۹- خاتم، اعظم (۱۳۸۱)، «سهم مردم، سهم دولت در طرح‌های توانمندسازی و بهسازی، تجربه جعفرآباد کرمانشاه»، *فصلنامه هفت‌شهر*، سال سوم، شماره ۱۰-۹.
- ۱۰- دیکنز، پیتر (۱۳۷۷)، «جامعه‌شناسی شهری: جامعه، اجتماع محلی و طبیعت انسانی»، ترجمه حسین بهروان، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.

- ۱۱- ربانی، رسول و دیگران (۱۳۸۱)، «حاشیه‌نشینی، مشارکت و مسایل اجتماعی شهری»، *فصلنامه فرهنگ اصفهان*، شماره ۲۳ و ۲۴.
- ۱۲- ربانی، رسول؛ عریضی، فروغ‌السادات؛ وارثی، حمیده؛ حسینی، محمدرضا (۱۳۸۵)، «بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مسأله حاشیه‌نشینی و پیامدهای اجتماعی آن در شهر اهواز»، *مجله جغرافیا و توسعه*، سال چهارم، شماره پیاپی ۷، انتشارات دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان.
- ۱۳- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۷)، «توسعه و تضاد، انتشارات علمی»، تهران.
- ۱۴- رضوی، سیدحسین (۱۳۸۲)، «روستا، فقر، توسعه»، نشر فرازان، تهران.
- ۱۵- زاهد زاهدانی، سعید (۱۳۶۹)، «حاشیه‌نشینی»، انتشارات دانشگاه شیراز، شماره ۱۶۲.
- ۱۶- هیراستکار، جی.کی (۱۳۷۶)، «درآمدی بر مباحث برنامه‌ریزی شهری»، ترجمه محمد سلیمانی و احمدرضا یکانی‌فر، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تربیت معلم.
- ۱۷- شکوئی، حسین (۱۳۷۳)، «دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری»، جلد اول، انتشارات سمت، تهران.
- ۱۸- صرافی، مظفر (۱۳۸۱)، «مهاجرت داخلی و مسأله مدیریت شهری»، *فصلنامه مدیریت شهری*، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، سال سوم، شماره ۱۰. تهران.
- ۱۹- صیدی، مصطفی (۱۳۸۷)، «برنامه‌ریزی و ساماندهی اسکان غیررسمی در شهرها، نمونه مطالعاتی: شاطرآباد کرمانشاه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- ۲۰- عابدین درکوش، سعید (۱۳۷۲)، «درآمدی بر اقتصاد شهری»، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم. تهران.
- ۲۱- کلانتری، خلیل (۱۳۸۵)، «پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی»، نشر شریف، تهران.
- ۲۲- گیلبرت، آلن؛ گالگر، ژوزف (۱۳۷۵)، «شهرها، فقر و توسعه شهرنشینی در جهان سوم»، ترجمه پرویز کریمی ناصری، انتشارات شهرداری تهران.

- ۲۳- گر، تدا رابرت (۱۳۷۷)، «چرا انسان‌ها سُورثس می‌کنند»، ترجمه علی مرشدی‌زاده، پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.
- ۲۴- متوسلی، محمدمهدی؛ اسماعیل‌زاده، حسن (۱۳۸۵)، «رشد و پراکنش جمعیت در مناطق کلانشهری»، نمونه موردی؛ منطقه کلان شهری تهران؛ فصلنامه مدیریت شهری، سال پنجم، شماره ۱۸.
- ۲۵- مجله جهاد (۱۳۶۶)، «تعریف و مفهوم حاشیه‌نشینی و گسترش حاشیه‌نشینی در جهان»، شماره ۱۰۴.
- ۲۶- مرکز آمار ایران، «نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵».
- ۲۷- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۳)، «حاشیه‌نشینی در ایران»، وزارت مسکن و شهرسازی، علل و راه‌حل‌ها، گزارش مرحله دوم.
- ۲۸- مهندسین مشاور تدبیر شهر (۱۳۸۲)، «طرح امکان‌سنجی ارتقاء شهر نگر بافت‌ها و محلات دارای اسکان نامتعارف در کرمانشاه»، گزارش مقدماتی، جلد اول.
- ۲۹- هادیزاده بزاز، مریم (۱۳۸۲)، «حاشیه‌نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان»، انتشارات شهرداری مشهد.
- ۳۰- هرسیون، پل (۱۳۶۴)، «درون جهان سو»، ترجمه شاداب وجدی، انتشارات فاطمی، تهران.
- ۳۱- هولندر، ادوین پل (۱۳۷۸)، «روان‌شناسی اجتماعی: رهبری و قدرت تأثیر ارتباط جمعی بر افکار عمومی و فعالیت سیاسی»، ترجمه احمد رضوانی، نشر شرکت بهنشر، مشهد.
- 32- Clinard, Marshal. B, (1966), "*Slum and Community Development*", The Free Press, New York.
- 33- Gilbert, A& Gurgler, J. (1992), "*Cities Poverty and Development*", (2ud Ed) DEPT. of Geography Research Paper Series 10, Durham 1969.
- 34- Park, Robert E, (1928), "Human Migration and Marginal Man", *American Journal of Sociology*, Vol. 33.